

նիս կարաւանին . կարաւանն գնացեր է և դու անպատրաստ 'ի քուն ես :

Հետ վատին քիչ նիստ . թէ չէ՝ քան զքեզ ամէն աղէկի վատ կու գառնաս : Լըեգակն որ քան զամենայն բարձր է , փոքր մի ամպ 'ի դէմն կանգնի , բուլորն կուխաւարի :

Քո ընկերն քան զքեզ իմաստուն ու լաւ պիտի , որ խելքդ և իմաստութիւնդ աւելնայ :

Յանգէտ մարդոյն փախիր զինչ ըզնեւ . յոյս և ապաւէն իմաստունն արա :

Լըխարհս սուտ է և աշխարհիս բանն սուտ , և սուտ սրտի համար 'ի սուտն մի փաթուծիր :

Օ իմաստուն մարդ մի հարցուցին՝ թէ աշխարհս զինչ է . ասաց թէ աշխարհս հող է և քամի , և խրտուիլակ մի . ասեն թէ ընդէր սիրեն մարդիկ զաշխարհս , և ասէ . այնպիսիքն խուլ են կամ համր կամ այսահար :

Ի որ ոչ գիտէ , և ասէ՝ ոչ գիտեմ , ուսն զնա . և է որ ոչ գիտէ և ասէ գիտեմ , փախիր 'ի նմանէ . և է որ գիտէ և ասէ՝ ոչ գիտեմ , ուսիր 'ի նմանէ :

Ով որ զբարեկամի զբարի խրատն ատէ , արժան է որ թշնամի 'ի վերայ նորա խնտայ :

Ով մօտ լուսնակն նստի , երեսն նըման լուսնի պայծառանայ . ով մօտ սև պուտուկն նստի , երեսն նման նըմա կուլինի :

Լըբք բան Լստուած 'ի մարդոյն խնդրէ . ւն , ուղղափառ հաւատ . բ , սրբութիւն անձին . չ , ճշմարտութիւն լեզուի :

Ղատի տխմարն որպէս զանասուն , և վարձք ոչ ընդունի :

Հարկեորին հարկիս տուր վասն իւր հարկեացն . անհարկուն հարկիս տուր վասն քո հարկեացդ :

ՈՍԿԻՓՈՐԻԿ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սեր աղգին հին յեռագրացը վրայ համառօտ որդեկութիւն :

Սեր Հայոց աղգին պատմութիւնը կարգացողը՝ մեր նախնեաց բարեկարգ տէրութիւնն ու խելացի կառավարութիւնը տեսնելով՝ կ'ըսէ թէ հարկաւ ասոնք գրաւոր օրէնք ու զանազան ուրիշ գրքեր ունեցած պիտի ըլլան որ այսչափ ժամանակ կարգով կանոնով տէրութիւն քշեր են . վասն զի անտեղի բան մը կ'երևնայ ըսելը թէ Հայկայ , Լրամայ , Պարոյրայ , Տիգրանայ , Վաղարշակայ , Լըշակայ , Լրտաշիսի պէս իմաստուն և ուսումնասէր թագաւորաց տառնք բոլոր արուեստները առաջ երթան Հայոց մէջ , ու միայն կարգաւ գրելը փուճ բան մը սեպուած ըլլայ , անանկ որ և ոչ մէկը պզտի գիրք մը շարագրելու ձեռք զարնէ . նմանապէս Ղողթան գաւառին բանաստեղծները , Վրոյրայ պէս իմաստուն մարդիկը քանի մը բանաստեղծական գրքերով իրենց աշխոյժը ցուցնելու ջանք ըրած չըլլան : Լս խորհրդածութիւնը որչափ որ ճշմարիտ է , այնչափ ալ ցաւալի բան է ան գրքերէն մէկն ալ չունենալնիս : Բայց թէ ինչ եղան արդեօք որ հիմա անոնց հետքն ալ չերևնար , մէկ քանի պատճառները պատմութենէն գիտենք , մնացածներուն վրայ ալ ընդհանրապէս աս կրնանք ըսել արտասուօք՝ թէ մեր աղգին վրայ որչափ որ զանազան բռնութիւններ , հարբստահարութիւններ ու հալածանքներ եկեր են , գրեթէ բոլոր նոյն խելճութիւնները իրեն ձեռագիրներուն ալ հանդիպեր են . շատը ձեռքէ ձեռք , տնէ տուն , քաղքէ քաղք , գաւառէ գաւառ ասդիս անդին ձգուած են .

մեծ մասը աւերակներու տակը մնացած, շատը պահողներուն անհոգութենէն մքլած ու փտտած :

Ոմանք ալ, ինչպէս ինչուան հիմա ալ Հայաստանի մէջ տեղ տեղ կը գտնուին, գիտեն թէ գիրք ու ձեռագիր ըսածդ աղէկ բան է. բայց վախնալով որ չըլլայ թէ օր մը չէ նէ օր մը անոր յարգը չգիտցողին ձեռքը իյնայ, կ'առնեն գրքերն ու եկեղեցիներու պատերուն մէջ կը դնեն կրծեփեն : Կը կարդան ձեռագրաց յիշատակարաններուն մէջ թէ աս գիրքը աս եկեղեցիէն կամ աս վանքէն հեռացընողը Կայենի և Յուդայի անէծքը ժառանգէ, և ասոնց նման նզովքներ, ու ամենևին չեն մտածեր թէ յիշատակարանին միտքը ան չէ որ ան գիրքը նոյն եկեղեցին կամ վանքը փլելէն ետքն ալ հոն մնայ փտտի կամ փճանայ. հապա քանի որ շէն է եկեղեցին՝ մէջինները գործածեն ու վայելեն ան ձեռագիրն ալ. ուստի անէծքն ու նզովքը ան ձեռագիրը փճացընողներուն դէմ է, չէ թէ գործածողներուն : Կարծեն այսպիսի խեղճերը թէ գրքերը կորսընցընելով՝ գրքերուն պատիւ կ'ընեն :

Իսկ նմաները տգիտութենէ առաջ եկած են. բայց ամէն մարդ ալ կրնայ երևակայել թէ Լլփասլանայ, Լէնկ-Թիմուրի, Վահմազգուլի, Շահաբասայ պէս անողորմ մարդիկ, որ մեր նախնեաց արիւնոյն մեր հայրենիքը լուալէն ետքը՝ մեծամեծ քաղաքներ աւրըշտըկեր ու հիմնայատակ կործաներ են, քանի քանի անգիւտ ձեռագիրներ և ուրիշ ցանկալի հրեշտութիւններ կրակի տուեր են. անոր համար ալ է որ մեր հեղինակներուն յիշած զանազան գրքերուն ու գրքատուներուն հիմա և ոչ հետքը կը տեսնուի :

Վիտենք որ ինչպէս ամէն հին ազգաց՝ նոյնպէս Հայոց մէջ ալ պատմական գրքերուն շատը սրբազան բանի պէս կուտուններուն մէջ կը պահուէին. ուրիշ կողմանէ աս ալ գիտենք Խորենացւոյն ու Բաթանգեղոսի պատմածներէն թէ Խորենոսանայց Թագաւորը՝ Վինոս՝ իրմէ առաջ եղած քաջերուն յիշատակը բուրովին ջնջելու համար, որպէս զի իր անունն ու գործքերը միայն մնան՝ հրաման հանեց որ աս տեսակ գրքերը այրեն : տարակոյս չկայ որ մեր գրքերէն շատն ալ՝ որ Հայկազանց ըրած քաջութիւնները կը պատմէին՝ ան փորձանքին հասած են :

Կարծեալ, Բագար Թագաւորը Եդեսիա կամ Ուռհա քաղաքը շինելով՝ Հայաստանի մէջ որչափ գիրք որ ձեռքն ընկաւ՝ նոյն քաղաքին դիւանը դրաւ. երբոր ան քաղաքը թշնամեաց ձեռքն ընկաւ, ձեռագիրներն ալ ցիր ու ցան եղան :

Կարծեալ, սուրբ հայրն մեր Վրիգոր Դուսաւորիչ, որ քրիստոնէութեան պայծառ լուսովը Հայաստանի մէջէն կուպաշտութիւն խաւարը վերցուց, կուտուններուն հետ կուպաշտութեան վերաբերեալ ու քրիստոնէական սուրբ կրօնքին անվայել գրքերը մէկտեղ ժողովելով այրեց, որպէս զի նորահաւատ ժողովրդեան գայթակղութեանը պատճառ չըլլան. ան մեհենական գրքերուն հետ շատ պատմական ու բանաստեղծական գրքեր ալ այրած պիտի ըլլան :

Հնգետասաներորդ դարուն վերջերը մեր ազգին մէջէն գրականութե սէրը կամաց կամաց մարելով, քանի գնաց ձեռագիրներուն յարգն ալ պակսեցաւ : Եւս առաւել երբոր տպագրութեան գիւտն ալ սկսաւ մտնել ու ծաղկիլ՝ Սկան վարդապետին և

1 Ստեփանոս Ուռայելեան պատմագիրը կը պատմէ թէ իր ատենի եղած վանքերուն կրօնաւորները թշնամեաց անգաղար հարստահարութիւններէն վախնալով, իրենց ունեցածը չունեցածը բոլոր աւին Բագարերգ ըսուած ամուր բեր-

դին մէջը գրին. ասոնց մէջ խիստ շատ ձեռագիրներ ալ կային, կ'ըսէ, անանկ որ միայն աւետարանները տաւր հազարէն աւելի էին, թող ուրիշ գրքերը : Բայց երբոր թշնամեք բերդին տիրեցին, ձեռագիրներն ալ ցիր ու ցան եղան :

ուրիշներուն աշխատանքովը, ձեռագիրները չկարդացուելու գրքեր սեպուեցան, մանաւանդ երկաթագիր գրով եղածները. անանկ որ հին ձեռագրաց մագաղաթները հասարակ սեկի կամ կաշիի տեղ այլ և այլ բաներու գործածողներ եղեր են, և ինչուան տղոց ձեռքը ձեռագիր մագաղաթները թմբուկ շինած տեսնուեր են:

Բայց քանի որ ազգային գրականութեան սերը արթնցաւ, նախնեաց հայկաբանութիւնը նորոգուեցաւ, հնութիւն յարգը՝ ազնուութիւնը ճանչցուեցաւ, ձեռագիրներն ալ յարգաւին: Տեսան տգէտ մարդիկ որ ձեռագրի վրայ համարում կը ցուցնեն գիտունները. ուստի կամ շահասիրութեամբ սուղ սուղ գիրներ սկսան ուզել անոնց, և կամ՝ որ աւելի ողբալի է՝ սատանայական նախանձով մը փճացրնելն ու կորսնցունելը աւելի յանձն առին քան թէ գիտուններուն ձեռքը անցնել: Մարդ ալ եղեր է որ (եթէ մարդ անունը կը վայելէ այնպիսի գաղանին) ծածուկ տեղ մը երկու սնտուկ գտեր է, ու ոսկի կամ արծաթ գտայ ըսելով՝ ուրախութեամբ բանալէն ետեւ, տեսեր է որ բոլորն ալ հին ձեռագիրներ են, մէկէն հրամայեր է որ գետը ձգեն ան անգին գանձը: Այսպիսի և ասոնց նման բիւրաւոր փորձանքներէ ոգտած ձեռագիրներուն հաւաքմունքները հիմա կը գտնուին Աջմիածին, Արուսաղէմ, Անետիկ, Աննա, Սուշ, Սոքուայի Ազարեանց գարոցը և ուրիշ տեղուանք, ու տրպագրութեամբ հետզհետէ ազգին մէջ կը տարածուին, սրով ամէնքն ալ մասնակից կ'ըլլան ազգային բարեաց:

Արոպայի այլ և այլ գրքատուններուն մէջ ալ մեր ձեռագիրներէն կը գտնուին. ինչպէս Փարիզու թագաւորական գրքատունը, Հռոմ, Փեթրպուրկ, Պերլին, Իսպոնա, Թուրին, Պոլոնիա, Փարմա, Սոտենա և ուրիշ քաղաքներ:

Ուրիշ տեղ ըսած ենք թէ Անկթիմուր բռնաւորը Հայաստանի տիրելու ատեն որչափ որ ձեռագիր գրտեր է՝ ուրիշ երկիրներէ ալ գտածներուն հետ մէկտեղ տարեր բոլորն ալ Սմրղանդ իր թագաւորական քաղաքը աշտարակի մը մէջ լեցուցեր է, ու սաստիկ արգիլեր է որ ներս մարդ չկարենայ մտնել: Սոյոք չգիտցուիր թէ արդեօք հիմայ ալ կան հոն ան ձեռագիրները. տեղացիք կ'ըսեն թէ կան, բայց ներս մտնել չըլլար. իսկ եւրոպացի ճանապարհորդներ որ Սմրղանդ գնացեր են՝ այնպիսի աշտարակ կամ գուբ չեն տեսած հոն՝ կ'ըսէ Պալպի աշխարհագիրը: Բայց զարմանալին աս է որ քանի մը տարի առաջ մեր ազգէն մէկը ան Սմրղանդի աշտարակը մտեր՝ ու ձեռագիրները տեսեր կարդացեր ու դուրս ելեր է կ'ըսեն. և պատմութիւնը աս է՝ մտնողին բերնէն լսուած ու հաւատարիմ անձէ մը մեզի պատմուած:

Խաչատուր Յովհաննէսեան անուանով Բսպահանցի Հայը արեւելք մեծ անուն ունի իբրեւ աշխարհատես ու լեզուագէտ մարդ. իրեն պատմած տեղեկութիւններուն մէջ այնպիսի կարգէ դուրս բաներ կան որ լսողին հաւտալիքը չիգար, բայց որովհետեւ ամէն պատմածն ալ շինծու կամ առասպելախառն է ըսելը կամ կարծելը անտեղի բան է, մենք հոս իրեն Սմրղանդ երթալուն պատմութիւնը համառօտենք: Իրաւ է որ աս պատմութեան ալ հաւտալու շատը դժուարութիւն կը քաշեն, բայց մենք իրմէ լսողին հաւտարմութեանը վրայ բոլորովին վստահ ըլլալով՝ հոս կը դրնենք. մանաւանդ որ աս պատմութիւնը տպագրութեամբ ալ հրատարակուած է արդէն Փարիզ տպուած գաղղիարէն Աղլիէին ծանօթութեցը մէջ:

Պարոն Խաչատուրը իր հայրենի հայերէն լեզուն աղէկ գիտնալէն զատ, Արաբիա, Պարսկաստան, Իսորեստան ու Ռֆղանիստան ալ եր-

կայն ատեն կենալովը ան ազգերուն չէ թէ միայն լեզուն՝ հապա նաև իրենց մանր սովորութիւններն ալ սորվեր է ու ճիշդ կը ձևացնէ, ինչպէս իրենց շարժուածքը, քալելը, մէկմէկու բարև տալու կերպը։ Տասը տարի մը առաջ ասիկայ Հնդկաստան կ'անցնի, ու հոն Մնգղիական ընկերութեան ծառայութեանը մէջ կը մտնէ։ Ետքը Ճամբորդութեամբ կ'եւ լէ կ'երթայ Սմրղանդ. անոր համար զգեստը փոխելով՝ տերվիչի կամ շէյխի հագուստ կը հագնի, վզէն նուսխաններ՝ կը կախէ, կուրծքին վրայ գոհարներ, մատուրներն ալ փառաւոր մատանիներով կը զարդարէ։ Նամբորդութեան ատենը գեղերու ու քաղաքներու մէջ ծանր ծանր քալելով, դուրանին մէջի աղօթքները բերնուց կը զրուցէր։

Եսպէս տարի մը Ճամբորդութիւնելով Սմրղանդ կը հասնի, և տեղացոյցմէ ու նաև հասարակ մարդիկներէն մեծ պատիւ կը գտնէ։ աս բանէս սիրտ կ'առնէ պարոն Խաչատուրը, և ի նկատման ժողոված ձեռագիրները տեսնելու հրաման կը խնդրէ։ Սէկուն մէկալին հարցընելով կ'իմանայ թէ ան գրքերը բերդի մը մէջ պահուած են ու ժողովուրդը սաստիկ վրէժխնդիր է որ չըլլայ թէ մէկը առանց իշխաններուն առաջուց իմաց տալու ներս մտնէ։ Բայց աս հրամանն ալ առնելը շատ դժուար էր. վասն զի կ'ըսէին թէ անոր մէջ մտնողները կամ գացեր ներսը մեռեր մնացեր են, և կամ խենթեցած դուրս ելեր են։ Պարոն Խաչատուրը շատ քանակ որ իշխաններէն ներս մտնելու հրամանը առնէ, բայց անոնք իրեն խորհուրդ չէին տար՝ ըսելով թէ ան բերդին մէջ սոսկալի գողութիւն գողութիւն կը լսուի։ հրեշտակներն ու սատանաները իրար անցած՝ մեծ կռուոյ մէջ են։ հրեշտակները մեր սրբազան գրքերուն պահպանութիւն կ'ընեն, կ'ը

սեն, իսկ սատանաները անհաւատից գրքերուն։ Բայց աս ալ գիտցիր որ սատանաները հրեշտակներուն համեմատութեամբ խիստ շատ են, ուստի ընելիքդ դու գիտես։ « Ետ կողմանէ ամենեւին մի վախէք, կ'ըսէ Խաչատուրը. ինչ կ'ըսէք. ես Սէքքէյէն անանկնուսխաններ առեր եմ որ սատանաները ինծի մօտենալ ալ չեն կրնար, ուր մնաց խղճելը »։ Իշխանները ասոր քաջասրտութիւնն ու հաւատքը տեսնելով՝ հրամանը կուտան. ուստի քանի մը ծառայի հետ մեծ դժուարութեամբ կ'եւ լէ բերդը կ'երթայ։ Պարոն դիմացը հասնելուն պէս՝ պահպանները բանիքը ձեռքը կուտան, « Թէ որ Ստուած հետդ է՝ կրնաս դռները բանալ ու ներս մտնել, կ'ըսեն. մենք վախերնէս մօտենալ ալ չենք կրնար. բայց մէկ ժամէ ետքը կուգանք, ու գիտէ մեռած պիտի գտնենք զքեզ թէ ողջ »։

Խաչատուրը կը բանայ դուռը ու շատ դժուարութեամբ ներս կը մտնէ. մէյմալ ինչ տեսնէ. բիւրաւոր գրքեր զանազան մեծութեամբ, մէկմէկու վրայ խառնափնդոր դրած և կամ գետինը ձգձգած, բերդն ալ մուծ տեղ մը՝ երկու պղտիկ լուսամտով։ Մնացանք զանազան պէտք եղածին պէս քննելու համար տարիներ պէտք էր կ'ըսէ. բայց եկու նայէ որ խեղճը մէկ ժամ մը ատեն հազիւ ունի եղեր։ Պիրք մը տեսեր է որ մէկ ոտք թանձրութիւն, վեց ոտք երկայնութիւն ու չորս ոտք լայնութիւն ունէր կ'ըսէ. հաստ մագաղաթի վրայ գրուած է եղեր յունարէն հայու լեզուով, ճակտին վրայ ալ աս իմաստով մակագիր մը կայ եղեր. Պարսկերէն նախնի դիւանայնի ամենայն ազգաց շարագրեալ է չրմայ մէկէնիցն Մահաբայ և Մարտի։ Կը նայի որ բոլոր գիրքը նոյն գրով ու նոյն լեզուով շարունակած է. ետքը կ'ուզէ ան գրքին տակը եղած ձեռագիրներն ալ զննել, բայց տեսեր է որ ըլլալու բան չէ, որովհետեւ փտտած ու փոշի դարձած էին կ'ըսէ։ Մնգիւն կը

դառնայ՝ ձեռքը ուրիշ գիրք մը կ'առնէ՝ ասորի գրով հայերէն . քիչ մը անդին վրացերէն ձեռագիր մը, ու քովը **Լյուշէի Ս** արդանանց պատմութիւնը : Եւ տեսնէ նաեւ հայերէն աստուածաշունչ մը ու արաբացւոց լեզուով շատ բանաստեղծութիւններ : Ետքը քանի մը յունարէն գրքեր ալ կը գտնէ, և անոնց մէջ նաեւ Որոգի նետի գործքերը : Եւ ըստ ասոնք դիտելու զբաղած է եղեր, դրսէն պուալու ձայն մը կը լսէ որ զինքը դուրս կը կանչեն . ուստի ձեռքի եղած գիրքը կը գոցէ՝ դուրս կը վազէ, ու

«Ուտ, ջուր բերէք որ լուացուիմ կ'ըսէ, վասն զի անհաւատից գրքերուն դպայ» : Պահապաններուն ալ սիրտ կուտայ որ առանց վախի դուռը գոցեն, վասն զի մէջի սատանաները փախուցի կ'ըսէ : Պարոն Խաչատուրը քիչ մը ատեն ալ Սմիղանդ կենալէն ետքը Լեւոնիանի կ'անցնի, անկէ ալ Լոստանդնուպօլիս, և հոն իր ճամբորդութեան մէջ պատահած հետաքրքրական դիպուածներուն հետ աս բանս ալ կը պատմէ :

Ձեռագիրները անանկ սքանչելի հնութիւններ ու յիշատակներ են որ վրանին երկայն բարակ խօսին ու շատ դիտողութիւններ ընելը կ'արժէ . մենք աս անգամ աս պարզ տեղեկութիւնովս գոհ ըլլալով՝ ուրիշ անգամ աւելի ճիշտ ու ընդարձակ կը գրենք նախնեաց գործածած թղթին, թանաքին, պատկերներուն, գրերու ձևերուն վրայ որ միայն յարգը չգիտցողին դիմացը՝ փուռումուռ տեղեկութիւններ կը սեպուին :

Գ. Զ.

Աղաչեմ զամենեւեան՝ խնայել յազգային աւանդ, և մի ցայն վայր խառնավար առնել զնա՝ զի հարկ լիցի յգլխինս այլ իմն ճարտարել բան՝ նմին համանուն և համազօր :

ԲՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Սարգոսս չորրորդ հասակը, որ է ծերութիւն :

ԵՆԴՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ զառամութիւնը մարդուս կենաց չորրորդ ու վերջի հասակն է . բայց խիստ քիչ մարդիկ ծերութեան ու զառամութեան կը հասնին . վասն զի ուրիշ պատճառներէ զատ՝ աս ալ կայ որ մարդս շատ անգամ իրեն ախտերուն ու մոլութեանցը չափ դնել չգիտեր, և չափաւոր ու ժուժկալ կեանք անցընելու անհոգ կ'ըլլայ, որով միայն կրնար մէկը ծերութեան հասնիլ :

Իրաւ է որ ծերութիւնն ալ իրեն նեղութիւնները ունի, բայց միշտ Լստուծոյ առանձին մէկ պարգեւն է . որ պէս զի թէ որ մէկը իրեն պատանեկութեանն ու երիտասարդութեանը բարեբեր ժամանակները առանց պրտուղ մը քաղելու անցուցեր է, ծերութեան ատենը՝ ըրած կորուստին վրայ ցաւի : Բայց ամիսն որ շատ մարդիկ աս անստոյգ ծերութեան ապաւինած՝ օրերնին անպտուղ կ'անցընեն, ոչ իրենց՝ ոչ ընտանեաց և ոչ իրենց հայրենեացը օգուտ մը կ'ընեն, ու ծերութեան ալ չեն հասնիր :

Սարգոսս մարմինը ինչուան 35 կամ քառասներորդ տարին իր բարձրութիւնն ու լայնութիւնը առած լմնցած ըլլալով, անկէ ետեւ բոլոր աճումը թանձրութեանը կուտայ : Եւ աւելորդ աճումը մարդոյս մարմնոյն տկարանալուն առջի աստիճանը կը սեպուի . վասն զի անով մարմնոյն անդամները ալ կանոնաւոր կերպով ներսէն չեն մեծնար ու հաստատուիր, հապա աւելորդ նիւթ մը կ'աւելնայ մարմնոյն վրայ, ու զանիկայ կը ծանրացնէ, կ'ուռեցնէ : Սկորները աւելի կը կարծրանան, կաշին կը ցամքի ու կամաց կամաց կը կռնձմրտի, մա-